

Радослав РОТКОВИЋ

ЉУБИША И ДАЛМАТИНСКА НАРОДНА СТРАНКА (1861—1870)

У вријеме кад је свака општина имала не само своје средњевјековне исправе и статуте већ и посебно нарјечје, када су државне границе игнорисале и етничке и вјерске и економске цјелине, када је читава једна држава (Црна Гора) имала пијаце у „иностранству“ (Котору, Будви, Рисну, Никшићу, Подгорици), када је централа православне цркве у Далмацији била у католичком Задру а католичке цркве у Риму, сви слојеви друштва били су заступљени у свим странкама. Аутономаши су бранили Конављане од дубровачког племства, не зато што су против племства, већ зато што је то племство било народњачко. Православни владика Кнежевић се због обећаног кавалерства уписао у аутономашки клуб и јавно изјаснио против народног језика у школама. У истој редакцији листа »La Voce Dalmatica« сједили су народњаци и аутономаши све док то нијесу примијетили, а онда су се разишли и створили још један лист »Il Nazionale«. А када је Љубиша дошао у Задар, као посланик сеоских општина Боке, аутономашка већина га је бирала у Царевинско вијеће, кажу, зато што је мислила да ће бити безопасан, да се, као сељак поријеклом, неће снаћи. Кад је та већина видјела да се преварила, у првим наредним изборима истакла је другога кандидата, Јеротеја Ковачевића, архимандрита, и они су, до 1870. године, представљали једини народњачки глас из Далмације и Боке у Царевинском вијећу. Али криво би било мислити да су они за то добили неко признање. Љубиша је, сем прекида од 1864. до 1866. сам пртио снијег, али кад је требало да се огрије крај ватре, тамо су мјеста већ била заузета од стране оних који су ишли за њим и тако чували снагу и „образ“. Он никад није био прихваћен као домаће чељаде, већ само као користан борац, који умије оно што они не умију, и који ће се подупирати док буде потребно. Чим погријеши, с њиме ће ићи лако, јер он није ни био „наш“, већ се његов пут неко вријеме случајно подударео с „нашим“. Истурен у Беч, он је стално био под присмотром, много више од пријатеља

него од полиције. Косто Војновић му је састављао правила игре и то је личило на држање на узици, толико драстично да се Клаић против тога побунио. Али му је, последице, исти Клаић ускратио подршку, када је Клуб народне странке одобрио његово гласање и задужио Клаића да то објави у листу, што је овај „заборавио“ да учини. Стекавши ауторитет и славу, Љубиша је изазвао завист и чим су народњаци дошли до већине, вребали су прилику да га помјере са чела на зачеље а на крају су му, мимо законских разлога, одузели и посланички мандат.

Ови замршени односи нијесу још темељито расвијетљени зато што се на поједине народњачке прваке гледа са становишта њихове данашње употрељивости, па се тако ондашње распре преносе у ово вријеме, и научници се још дијеле на павлиновићевце и антипавлиновићевце. То је, међутим, доба када се више хтјело оно што се може него могло оно што се хоће. Услови за борбу су били тешки а разлике међу борцима понајвише су се видјеле у избору средстава, док су циљеви били слични. У листове је требало улагати сопствену имовину. Љубиша је више времена у Бечу трошио на купо-продају обвезница за »Il Nazionale« него Павлиновић у Макарској и Задру. Ни он ни Клаић нијесу хтјели да уређују тај свој лист, да не угрожавају своје материјално стање и да се не експонирају политички превише, али онда када је лист добро финансијски стајао, узимали су од њега позајмицу без нарочитих процедура.¹ За уредника су увијек тражили човјека који ће спроводити њихове идеје. Међутим, како се ни они нијесу слагали око крупних питања (природно и историјско право, однос према Папи и вјерозаконским питањима), уредник је каткад добијао право на своје мишљење и одустајао је онда када је осјећао да је под превеликим притиском. У таквим сложеним односима и Павлиновић је често био жртва цензуре, али не државне већ пријатељске — његови чланци су редиговани и допуњавани!² Ово се дешавало највише због тога што је лако падао у ватру и вријећао на све стране, док је Клаић, и сам сангвиник,³ имао здравије погледе на народни живот и био ближи правим интересима народа.

¹ *Кореспонденција Павлиновића*, приредили Палавршић и Зелић, Сплит, 1962, стр. 276. Писмо Миха Клаића из Задра од 14. I 1879. „Подпуно пристајем на твој предлог гледе зајма из главнице Н. листа а толико више да и ја ту скоро имао сам потребу, и узео сам неколико стотина фиорина (...) Ми који смо толико за Н. лист радили и урадили, морамо, сад кад су му околности добре, неке користи имати“. Из текста се види да Павлиновић није знао да је Клаић већ узео зајам од његовог листа.

² Додуше, тих је исправака било на разним странама. Тако се Сундечић жалио да му је Иво Данило поправљао односно преправљао пјесме. (Исто, стр. 63.) Али ублажавање непромишљених излива срцебије у Павлиновићевим текстовима било је изгледа чешће потребно. Види у нав. књизи, стр. 129, 156, 181, 208 и сл.

³ У истој књизи наћи ће се и за ову тврдњу доказа.

У цјелини се може рећи за народњачки покрет, од шездесетих година наовамо, да је био тако изнијансиран, да је сваки његов значајни представник представљао засебну струју. Док су били у мањини, држали су се на окупу захваљујући чињеници да су у аутономашима видјели већег противника него што су они један другоме, а кад су испливали на површину, заједно са њима испливале су и разлике међу њима. Као човјек са периферије, скоро са краја државе, без кметова који ће га хранити и вјерника који ће му доносити милостињу, Љубиша је био у нешто тежој ситуацији, јер му је недостајао одређени круг који ће га подржати. Увијек је био самосталац и зато су га сви прихватили кад им је одговарало и сви су га се одрицали кад је то било опортуно.

Статистички подаци којима се илуструје ово стање, а који су прегледно искоришћени у студији Р. Петровића, не олакшавају читаоцу да доживи то вријеме са свим његовим противурјечностима.⁴ Зато ћемо се послужити једном сликовитијом илустрацијом из Лежајићеве књижице о основној настави у Далмацији:

„Наиме, у Далмацији је било чистих Словена, који су се називали Италијани, у смислу припадности талијанској (автономашкој) странци, и обратно Италијана, који нису ни речи знали из српскохрватског језика, па се ипак називали Србима или Хрватима. Чак и у породицама било је много случајева, да се један брат назвао Хрватом, други Србином, трећи Италијаном, док је отац Далматинац или Дубровчанин кукао и проклињао те вражије странке, што му синове посвадише и народ далматински узмутише! Најзад било је и таквих случајева, да је један те исти човјек био неко време Италијан, па Хрват, па Србин, или обратно.“⁵

Ако се некоме учини да је Лежаић, духовитости ради, понтецирао ове забуне, можемо навести други примјер — браћу Војновиће. Ево шта о њима каже Матавуљ:

„Војновићи су (као и Стратимировићи) стара новска кућа. Отац Буров умрије млад; удовица (мајка — п. н.) му се преуда за њеког судију католика, која узме мужевљево вјеру и оба сина од првог мужа Косту и Буру, преведе у њу. Кад браћа свршише науке, Коста се настани у Спљету као адвокат, гдје се одмах одликова као врстан правник и реван католик, доцније и као Хрват; Буро се врати на старину и ожени католикињом, али уопће за цркву није марио, а признавао да је Србин.

⁴ Раде Петровић у студији *Национално питање у Далмацији у XIX стољећу*, Сарајево, 1968, статистички приказује снагу одређених слојева, структуру посланика и сл.

⁵ Мирко Лежајић, *Прошлост и садашњост основне наставе у Далмацији*, Сплит 1922, 49.

Као такав сједио је и у сабору далматинскоме, али онда још не букну размирица са Хрватима, те се србовање сматрало као платоничка ствар. У то је вријеме Коста био професор загребачког универзитета и чувен патриота хрватски. Усред метежа који настаде због Љубише, у јеку свесрпске тежње, тежак је био положај контов у Новом; умјереност и обазривост његова бјеше по вољи католицима и старијим православнијем, али мањина, омладина, поткопаваше му углед.⁶

И тако се читав вијек и његови основни проблеми, преламају кроз једну породицу.

Овај период се обично назива препородним, иако тај израз није тачан. Како се може препорађати оно што се тек раба? Било је то, у дословном смислу ријечи, б у ђ е њ е. Послије илиризма и четрдесетосме дошао је мрак апсолутизма и шездесетих година људи су још увијек жмиркали ненавикнути на јаку свјетлост. Многи још нијесу ни знали народни језик, иако су политички морали да га бране. Народњачко гласило је излазило на италијанском, а његов уредник Нодило учио је тада словински језик из Вуковог „Рјечника“ и народних пјесама. Сам језик није имао имена, јер се звао: илирски, словински, славјански, србо-хрватски, српски, хрватски, хрватско-славонски, југославенски, хрватско-славонско-србски, народни, хрватско-славонско-далматинско-приморски, хрватско-славонско-далматинско-приморско-буњевачки, славено-далматински, славјанско-далматински... Будмани је у Бечу 1867. објавио приручник »Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)« који је био добро примљен у Далмацији као „прави појав и догађај“⁷ а већ 1857. Даничић је објавио расправу „Разлике између језика 'српског' и 'хрватског'“, гдје је, у 107 тачака, навео те разлике, али — он под српским подразумемијева штокавско нарјечје а под хрватским чакавско, као што је то радио и Вук. Дакле, прије него је постало јасно како да се назове тај језик, он се већ раздвајао, односно, разлика која се показивала у нарјечјима претварала се у супротности језика. Тако је језик, као једно од обиљежја народности, морао прво да се штити од туђинштине, која је владала у школству и администрацији а затим и од сопствених проучавалаца и бранитеља. Јер они су га радо користили у политичке сврхе, али не увијек против туђина.

Народњаци су прво морали да сами савладају народни језик па тек онда да га његују и препоручују, да се боре за њ као за важан доказ своје посебности и старине. И сам Љубиша прво је прошао италијанску школу и абецеду научио прије азбуке. А касније се такмичио с Вуком у тумачењу појединих

⁶ Матавуљ, *Биљешке једног писца*, СКЗ, књ. 290, стр. 69/70.

⁷ Златко Винце, *Почетак народног препорода у Далмацији у свијетлу језичких супротности*, Форум, 1—2, 1973, 306.

израза, напомињући да Вук можда није разумио шта значи ријеч *камилавка* и замјерајући му што је тврдио да је *црна гора* исто што и *црна гора*.⁸

Откривши огромно народно умјетничко благо у пјесмама, причама, питалицама, гаталицама, пословицама, загонеткама, такмичили су се ко ће тога више накупити, па су чак и оно што су сами измишљали протурали као народно, јер је тако било више цијењено.

Копажући по прошлости, ишло се све дубље и свако је настојао да докаже непрекинути континуитет свога језика, вјере, државности. С једне стране то откривање је имало драж јер је било новост, а, с друге, јер је представљало аргуменат у борби. И свако је у том заједничком мајдану историје налазио понешто за себе. Италијанашка (аутономашка) странка је могла да укаже на дужину венецијанске управе у овим крајевима, док су народњаци под том страном управом откривали употребу народног језика и домаћег писма (глаголице, ћирилице). Теже је било успоставити везу између старе државе Томислава и Звонимира, Бодина и Балшића, и Хрватске бановине XIX вијека и кнежевине Црне Горе, јер је између првих и других лежао слој, било мађарске било турске окупације или нагодбе. Ова је тенденција уочљива и код Љубише. Иако је радњу већине својих приповијести и причања смјестио у доба Ивана Црнојевића, он често помиње Превалу, односно Превалис и Барску државу, дакле Дукљанску краљевину на коју се наслонио немањихки период, а на тај период Балшићи и Црнојевићи, и тако све до Петровића.

Историја није случајно добила такав значај. Народ који се будио личио је на рањеника који долази свијести и испитује да ли је читав, шта је његово. Затим му се враћа памћење. Постаје свјестан и свога имена и поријекла, оног што је чуо од предака, што је научио из књиге. Свако воли да има ослонац а народ га тражи у прошлости. Тамо налази обичаје, правне институције, државна обиљежја, и на томе заснива захтјеве за поштовањем и признањем тог државно-правног, вјерског, културног наслеђа. Али се одмах стварају разлике у степену важности историјског или природног права. Док историјско право почива на старим исправама, природно је у рукама народа. Онај ко се негдје затекао има право ту и живи и развија се. Ове супротности није једноставно изгладити. И једно и друго право може да се и употреби и злоупотреби. Ако су Римљани или Илири били оvdје прије Словена, овима се може негирати право да ту заснивају своје заједнице. Али на основу чињенице да су они ту, прије XII вијека, створили своје државе, могу се оспорити окупације њихових територија после XII вијека.

⁸ Дјела С. М. Љубише, Цетиње — Будва, 1975, књ. II, 13.

С друге стране, ако је дужина боравка на неком тлу пресудна, поставља се питање — колико дуг треба да је тај период и зар се тиме не може оправдати и дуга окупација? Овој теми Љубиша посвећује више страница своје прозе, а посебно када описује спор око међа између Хумаца и Груђана („Ко пружа ноге мимо бијеља, зебе“), око испаше („С туђа коња насред поља“) и око раселавања и насељавања у Кучима после неке куге („Нешто нешта изјело, пак од нешта нешто остало“).⁹

У једном спорном тексту Филип Лукас је ипак успио да поједностави и појасни разлике међу народњацима, које он сврстава у реалисте и идеалисте. Лукас се бавио питањем односа народњака према Босни.

„Уз Павлиновића су се сврстали готово сви свећеници, особито сеоски, који су у борби за народни препород имали главни удио... Било је посве природно, да је ова скупина, којој је програм био исти програму др Анте Старчевића преко Велебита, прихватила правашку мисао, и тако је мисао независности хрватских земаља нашла упориште у оној земљи, гдје је првотно хрватска држава и настала.

Друга скупина народних радника, коју је предводио Клаић, а уз њега су били: Пуцић, Ивчевић, Булат, Борчић, Чингрија и други, имала је такође у свом програму уједињење Далмације с Хрватском, не нијечући државно право, али су снагу свог рада изводили из природног народног права“. Ова друга скупина је преувеличавала значај језика „као да је (језик) једини знак народности“ па је помишљала „не би ли се дало то уједињење проширити на све усељене скупине, вјерски и повјесно одвојене, али језично сродне, и све повезати у једну цјелину на основи народног јединства“. Као што видимо, реалисти које је предводио Клаић, настојала је да природним правом изглади етничке разлике између старосједилаца и досељеника у Хрватској.

Лукас и нехотице открива једно Павлиновићево писмо у којему је сажето изнесено његово схватање источног питања.

„Србима нека Бог даде добру срићу на оружју; нека са себе отресу дањак турски; нека они освоје Стару Србију а Црногорци Зету; али даље од Босне, којој сама заједница са Хрватима и Далмацијом под круном угарско-хрватском старе католичке куће Хабсбурговаца, може мира дати и покоја... Немојте вировати, поштовани Отче, све што пишу по нашим самим новинама о Аустрији и *Andrassyu*, да су тобож против ослобођења раје. Вишекрат новине не знаду што пишу... *Andrassy* ваља да чини што хоће Фрањо Јосип, а овај неће запустити своје дидовине.“¹⁰

⁹ Сви су ови наслови из *Причања Вука Дојчевића*.

¹⁰ Хрватско коло, XXII, 1941, 6 — 18.

У питању Босне једино је Клаић сматрао да она треба да се развија самостално.

Дуго је стајало отворено питање националне идеје. Прво је то био општи осјећај *словинства* (у вријеме Гундулића и Андрије Змајевића), затим је дошло *илирство*, као покушај да се нађе заједничко име које никоме ништа не одузима, а шездесетих и седамдесетих година никло је српство и хрватство, али ни то још није било јасно национално осјећање већ друго име за православље и католичанство. Матавуљ, који је био млађи од Љубише, јасно каже:

„Од искони пак и на Приморју Србин је био само православно, — Српство је значило само православање, као што у овим крајевима (на истоку) значи и данас.“¹¹ У вријеме кад је ово писао и објављивао (од 1898. до 1903) Матавуљ је био у Београду. Дакле, ни двадесет година после Љубишине смрти, српство није било ништа друго него православање. Друкчије није могло бити ни са појмовима хрватство и католичанство.

Само на таквом степену развитка националне свијести могле су се афирмисати и Штросмајерове идеје о југословенству као замјени за све националне осјећаје од Триглава до Охрида. Овакво југословенство, разумљиво, нема савремени смисао, јер модерно југословенство не негира нацију и не види у њој преку за остварење јединства. Оно се могло и остварити тек након рјешења националних питања. Зато је јасно, мада се то често намјерно не види, да је ненаучно употребљавати неке ријечи из оног времена са савременим смислом, јер је то неисторијски начин мишљења.

Средином прошлог вијека домовина (отаџбина) означавала је општину, родни крај; ријеч нација такође је имала други смисао, па се тако налази у списима и »*nazione Perastina*«, што није ништа друго него „народ Пераста“; држава је такође била општина, крајина, јер „од државе новске“ значи „од крајине новске“. Овом партикуларизму није погодно само локални говор, локално законодавство (статути) и обичајно право, већ и неразвијени путеви, трговина, производња на нивоу мануфактуре, укратко феудални менталитет и после званичног укидања феудалних односа. Још нијесу биле на пинама оне локомotive које ће прегазити Аустрију, како је то Енгелс предвиђао 1847, па није могло да буде ни изграђене националне свијести, иако се она у разним балканским срединама развијала на специфичан начин. Негдје је дуга државна самосталност била важнији фактор од економског развоја и стварања младе буржоазије (Црна Гора); негдје је вјерски елемент помагао тај развој (Хрватска); негдје правио забуне (Црна Гора, Србија и Македонија); негдје је језик био први препознавајући

¹¹ Матавуљ, исто дјело, 24.

фактор будуће нације (Словенија). Сваки покушај да се састави листа једнаковриједних конститутивних елемената нације пропао је па ни Кардељева анализа словеначког националног питања не може дословно да се примијени на остале наше народе, јер јој то, уосталом, и није био циљ. Рецимо, „компактност територије“ и „заједнички језик“ су услови које не можемо наћи у сваком случају. Хрватска је била развојена на Хрватску, Славонију и Далмацију, а од 1867. Далмација је била под Аустријом док су остала два дијела Троједнице била под Угарском. А што се тиче Црне Горе, њен тадашњи териториј је чинио јединствено тржиште са околним крајевима под Аустријом и Турском. У погледу језика може се рећи да је на простору истог језика настало неколико нација. Заиста је тешко саставити процентуалну листу елемената нације која би служила као исправан љекарски рецепт.

Како су на ово питање гледали народњачки прваци?

Пошто је утицај Штросмајера, Кватерника и Старчевића био јак на све народњаке, прво ћемо да видимо шта они о томе кажу.

Штросмајер:

„Сви смо ми у ових странах, звали се именом овим или оним, једно само тиело, тер нам је живо осиетјати, да је цјелом тиелу штета, ако икоје удо болује; корист је пако и напредак, ако оздрављује и чилије бива. Све, што је народу свиестну и поштену свето, нука нас, да једну бол болујемо, једак пир пирујемо... Нас југовиће неслога у дуговјечну раку стрмоглави, а слога и јединство нам славно ускрнутје проричу.“¹²

Старчевић:

„У Србији станује најплеменитији дел херватског народа (...). Први и најсигурнији лек био би тај да ми народ истока оснујемо једну државу. То јединство не може се друкчије занислити но на темељу потпуне једнакости свих племенах. Сматрајмо се дакле једном државом. Које људство, које море, које земље, које реке! Лепше домовине на свету нема!“¹³

Кватерник:

„Странка права неруши само; него и гради. Она, стровалив начело бунцања са славизмом (појмом не само немогућим, него и убитачним по нас), протуставила му је одмах начело живо,

¹² Цитирано према: др Петар Карлић, *Матица Далматинска*, Задар 1913, 57/58.

¹³ Лист *Херват*, 1869. Цит према *Сабраним делима Ј. Скерлића*, II, 123.

бујно, криепко: начело народности, народности своје властите херватске; као таково управо могуће, изведиво, паче de facto од Бојане до Соче обстојеће, признано по целом свету не фантазмагоријом.“¹⁴

Караџић:

„Тога ради мислим да неће бити излишно ако овдје напоменем да се права домовина Срба, у којој и данас милиони живе, простире преко данашње Србије до Призрена и Пећи с ону страну Шаре и обухвата цијелу Босну, Херцеговину, Црну Гору, крај око Бара, аустријску Арбанију, Дубровник, Далмацију, Турску и аустријску (војничку) Хрватску, Славонију, Сријем, готово цео Бачки комитат и дуж Дунава до Св. Андрије (изнад Будима) и један велики дио Баната.“¹⁵

У крајностима (Старчевић и Караџић) налазимо Србе и Хрвате „сва три закона“ (православне, католике и муслимане), али већина је ипак, у тој фази развоја националне свијести, изједначавала појам вјере и нације, како то пише Матавуљ. Проучавајући овај феномен и др Раде Петровић дошао је до овог закључка:

„Народна странка, настала у раздобљу од средине 1860. године до марта 1861, била је до 1880. године једина и јединствена политичка организација далматинских Хрвата и Срба, прецизније речено — далматинских Славена (...) Хрватско и српско име, које постоји у сељачком пуку, тек иза 1868. године постепено се буди и почиње да потискује славенско. У Далмацији први је поп Миховил Павлиновић указао да се само под хрватским именом може вршити успјешан национални преображај Далмације, а Л. Томановић, И. Д. Јанковић, поп Милаш указивали су на српску националну идеју као идеју водиљу око које треба да се окупе далматински Срби. И у Далмацији, као и на осталом српскохрватском језичком подручју, национална диференцијација вршена је првенствено на бази вјере, тако да су у правилу православци постајали Срби, а католици Хрвати. У том процесу стварања модерних Хрвата и Срба у Далмацији 19. стољећа преломно је раздобље од 1870—1880. године, јер се тада модерна српска и хрватска национална мисао јавно манифестирала и показала знакове посебног политичког уобличавања. А тиме се јединствени славенски фронт у Далмацији (На-

¹⁴ Кореспонденција Павлиновића, 119. Писмо Кватерника из Загреба 20. VI 1869.

¹⁵ То су мисли из познатог Караџићевог чланка *Срби сви и свуда*, објављеног у Ковчежићу 1849. Ни касније Вук није мијењао тај став. У чланку *Срби и Хрвати* 1861. понавља да су Хрвати само чакавци! Факсимил прве странице овог чланка види у *Библиографији списа Вука Караџића коју је приредио Голуб Добрашиновић*, Сабрана дела, књ. 36, стр. 934.

родна странка) постепено цијепао на посебан хрватски и српски, који су истицали и своје посебне, понекад међусобно супротне захтјеве.¹⁶

Павлиновић је по свом необузданом темпераменту и неконтролисаном говору сличан Старчевићу, тако да се у његовим списима могу наћи различите изјаве, које га час откривају као луцидног мислиоца, час као загриженог фратра. Зато полемика о њему још траје, јер сваки у тим изјавама нађе оно што жели. Када се све то сабере и проучи, а његово је дјело обимно, дође се до основних, темељних ставова. Прво, он је свјестан чињенице да на тлу Хрватске не живи само један народ. Он дозвољава да се ти различити етноси, првенствено Срби, осјећају слободно, развијају „име србско“ и вјеру, „и све оно што не смета самосталности и јединству државе и политичког народа хрватскога“, али постоји само један политички народ у Хрватској а то су Хрвати. „Тко је дакле рођен у Хрватској, а не ћути хрватства, тај је вјетрогоња и словински муњак; тај не појми Југославинства, тај не љуби србства.“¹⁷ Овадје је нација схваћена као држава а етничко је раздвојено од националног, то јест не подудара се увијек, тако да више народа могу да творе једну нацију. Државност као њена битна одлика тачно је уочена. Али, он се опире не народу већ његовој странци, јер у том копрцању једног дијела народа за своја права види опасност по други дио народа, што, по њему, доводи до успоравања афирмације већег народа. Зато он јасно каже: „Српска странка је по својем постанку без икакве етичне подлоге, голо одметништво.“¹⁸ Укратко, он опирање српству тумачи осјећајем угрожености. Треба, међутим, имати у виду развој ових ставова, јер сви цитирани одломци су настали послје 1870. године. Његова забринутост је расла са степеном оживљавања српске националне мисли у Далмацији, у почетку подударне с вјерском припадношћу.

Занимљиво је да преписка Љубише и Павлиновића има своје временске границе, и да сачувана писма почињу 18. VI 1867, 6. IV 1869.

У том раздобљу они су један другоме писали, слали „лик“ (фотографије) са посветом, а Љубиша завршава писма „попу Мићу“ са „твој до мотике Стефан“. Шта се тада десило да се ова сарадња прекине и Павлиновић постане коловођа хајке на Љубишу? Тај прелом одлично уочава Натко Нодило у писмима Винку Кисићу 1911. године, када се прослављала педесетогодишњица „Народног листа“. Кисић је од Нодила, као првог уредника листа, тражио прилог за јубиларни број, који је изи-

¹⁶ Петровић, *Национално питање*, 443/4.

¹⁷ *Бесједа у Јелси*. Исто, 345.

¹⁸ *О вјери и политици*, 35.

шао на великом броју страна и донио занимљиву мемоарску документацију. Нодило није хтио да у томе учествује, да не би морао да полемише са Павлиновићем. Нодило објашњава и у каквим условима је примио уредништво листа. Био је отпуштен из гимназије, након једне године суплентуре, због пристајања уз странку такозване анексије, то јест уз присталице уједињења Далмације и Хрватске.

„У кругу тјешњих мојих знанаца цијенило се“, пише Нодило, „да ја знам прилично писати италијански, па дошло до споразума с Павлиновићем, Клаићем и Иваном Данилом, како бих ја преузео уредништво једног талијанског листа, с хрватским прилогом, бива 'Nazionale' и 'Народни лист'.

Кроз пет година мога управљања са 'Nazionale' никад бољег склада у редакцији. Новина бијаше слободоумна, те тиме све више стицала приврженика, особито међу млађаријом. Складоваше с нама и дон Мијо из Подгоре.

Него у то доба се стала стварати Италија. Нову Италију Пио IX проклињаше. Чешће имао сам ја ублажити неке Клаићеве саставке, гдје би овај малко оштрије говорио о политици римске курије. Око год. 1870. дон Мијо промијени многи свој пређашњи назор, те му скоро немили постадоше Срби православни. Он који се негда дао фотографисати руком о руку са Сундечићем, почео изругивати све што је српско, па је раскол у Народној странци био готов. Павлиновић присвоји 'Народни лист'; читао је 'Vaterland' и 'Civiltà Cattolica' и тјерао клерикалну политику...

Немојте мислити да сам ја какви лични противник дон Мије. Својим челичним карактером, својом несребичношћу и својим знањем он је, шта више, мени импонирао. *Рјечник* Вуков и наше народне пјесме ја примих његовим посредовањем. Кад сам био ђак, нас двојица измењивасмо писма писана ћирилицом. Ако се дон Мијо у нечем измијени, он то учини по гласу савјести, те му од мене нема прикора.“

Пошто је Кисић инсистирао да ипак добије прилог од Нодила, успио је само да измами још једно писмо, које је такође пуно драгоцених података, који су тим драгоценији што долазе од човјека који је изван личних спорова, као што се то види из већ цитираног текста.

Нодило помиње прве сараднике листа: Ника Великог Пуцића, његовог брата Орсата (Меда), Никшу Гради, Ловра Монтија, Антонијетија, Косту Војновића... Сви су они писали италијански. Око хрватског прилога бринули су Павлиновић и Данило.

„У оно вријеме, за првих година бој се био с Талијанима, од пријеке невоље, језиком њиховим. Они свуда бијашу господари, и располагали читавом политичком и судбеном управом, опћинама и образованим далматинским друштвом, то по вјеков-

номе предању. Талијанство готово поклопи нас народњаке. Дан данас тешко је вјеровати, да Дубровчанин Клаић није се поуздавао ни писати, нити у далматинском сабору, гдје бијаше најватренији говорник, бесједити друкчије, већ талијански. А још теже појмити, што се десило дон Мији (. . .) Талијанство, дакле закупило све, па и саме наше редове. Међутим, народна мисао крочила је големим кораком, јер око 1870. године опћина већ бијаше наша, те и већина далматинског сабора. Могуће, да се ја варам, али ваљда да ни не увећавам, нити смањујем чињенице, рекавши, да је то добрим дијелом заслуга посве слободумног писања сарадника у 'Nazionale'. Нови нараштај, млађарија, премда још народном језику слабо вјешта, пригрли великом већином племените нове назоре, као што ово признаје и сам Брунели.

Дон Мију, овако треба схватити са двојаког гледишта: у прве он је несломив трудбеник за цио свој народ, послије га раздваја мржњом на Србе. Клаић, у бојазни ради избора, дон Мији се покори, те изгуби противношћу незадовољних Срба свој мандат за Рајхсрат, пошто није смио да 'Народном листу' очува пређашњи програм. Клерикална странка би онда устројена бар за неко вријеме, а бијаше јака, због Павлиновићева угледа, коме се нађе десни помоћник у Кости Воиновићу. И ако родом Србин, овај постаде најревнији ултрамонтанац, можда зато, јер је увијек нагињао строго конзервативним назорима.“

У трећем писму, рођаку Манђеру, Нодило каже:

„Дон Мији треба признати да је то радио по својој савјести, поставши одрјешит клерикалац, јер су му либералци изгледали као неки безбожници, у вријеме кад је Пио IX проклињао и десно и лијево.“¹⁹

Овим искреним редовима Нодило нам је уштедио много простора да објашњавамо шта се десило. Упадљиво је да Петровић, међу пропагаторима српске националне мисли наводи Л. Томановића, И. Д. Јанковића и Никодима Милаша, док Нодило, у наставку цитата из другог писма помиње Саву Бјелановића који „искрсну на одбрану презреног Српства“, наглашавајући да је он био „уман и врло радишан новинар“. Нико не помиње Љубишу, зато што загриженост у било које врсте није одговарала његовом карактеру. Али пошто је он тада био и посланик и предсједник Сабора, сви они који нијесу хтјели да раскину с Павлиновићем, због његовог клерикализма, морали су да се окрену против Љубише. Првенствено Клаић, као први или други човјек у странци, а за њим Коста Војновић, насупрот брату Бурју, и други, мање утицајни, али важни као гласачка машина.

¹⁹ Виктор Новак, *Натко Нодило*, 48 — 51.

Видјели смо да је преокрет у понашању неких народњака у Далмацији наступио као посљедица утицаја Рима. Они су, нажалост, показали према Папи много мање отпорности него канцелар Бајст. Из преписке Бајста и аустро-угарског амбасадора у Риму грофа Кривелија (Crivelli) у току 1867. и 1868. године види се колико је царевина деликатно спроводила своју одлуку да поништењем конкордата спроведе лајицизацију (секуларизацију) наставе, али и била у томе упорна. 16. XII 1867. пише Бајст:

»Nous ne cedons pas, je le répète, à des tendances antireligieuses, que nous sommes les premiers à déplorer. Nous constatons seulement la nécessité de mettre les rapports de l'Eglise et de l'Etat en harmonie avec les institutions nouvelles dont l'Autriche est dotée.«

Бајст указује да је Угарска преузела своје уставно право и да конкордат за њу не важи. Како би се онда могао примирити само на пола царства? Нада се да то неће створити конфликт са Св. Столицом. Кривели је био код папе 31. XII и пише 3. I 1868. Бајсту да је папа схватио да је напад на конкордат примљен у Аустрији са равнодушношћу с једне и охрабрењем с друге стране («laisant faire d'un côté, encourageant de l'autre») и да је спреман на ревизију али да никад неће пристати на поништење. Првенствено се ово односило на закон о браку и закон о школству.²⁰

Далматински либералци и клерикалци почели су се подвајати још од 1863. године. Међу либералцима су били: Клаић, Паштровић, Монти, Чингрија, Вранковић; међу клерикалцима: Павлиновић, Бијанкини, Томић, Пуратић, Перишић, Марковић, а касније и Коста Војновић.

1864. папа је издао енциклику »Quanta cura« познату као Силабус (Syllabus). Силабус је уствари каталог, а овдје је то каталог гријехова. Папа се окомио на све што је напредно у свијету. „Силабус представља отворени напад на све тековине модерне науке и уједно чини полазну основу за конкретно дјеловање свих органа католичке цркве. Пантеизам, ниҳилизам, рационализам, вјерски индиферентизам, социјализам, комунизам, цивилни брак, тајна друштва, карбонарство, масонерија и друго — њиме је било стављено на индекс.“²¹

Затим је, 1869. и 1870. био Ватикански концил у Риму на коме је прокламована папска непогрешивост, оспоравана од Штросмајера.

²⁰ The Austro-Hungarian Empire and the policy of Count Beust by one Englishman, Лондон, 1870. Предговор написан фебруара 1870. Цитат са стр. 148.

²¹ Петровић, нав. дјело, 369.

Павлиновић је у својим „Хрватским разговорима“ проповиједао, у дијалошкој форми: „Синко, држи се мисника, и тебе ће држати Бог“ а на питање једног од два измишљена лица, да ли у Далмацији има Масона (фрамасуна), друго лице одговара да масона нема али има „њихових ортака“ и то су „они који су гласовали у Задру и у Бечу за законе осуђене од св. отца Папе.“²²

1866. године, на Сабору се водила опсежна расправа о одвајању школе од цркве. Клаић је одбацивао свештенички утицај, и имао подршку из противничког аутономашког тора, од либералног Луја Сераљија (Seragli), док је Коста Војновић сматрао да би диоцезански инспектори могли да контролишу вјеронауку, као темељ „читавог школства“. Двије године касније дошао је на претрес владин закон о реалкама. Клаић и Вранковић су, заједно са аутономашком већином, гласали за закон а Павлиновић је у дугом говору бранио позиције цркве у школству. Павлиновић, језиком Пиа IX осуђује „богомрске законе, што је изнијела Аустријска влада, законе проти науци црквеној, проти праву, области божанственој, настави црквеној, па се најгрђе опиру и самом праву наравном“.²³

Овај примјер рјечито показује да изјашњавање за или против владе само по себи не значи ништа, ако се не испита када се, како и зашто то чини. У овом случају било је напредно стати уз владу. Занимљиво је да су и аутономашки, у другим стварима реакционарни, наступали у питању цркве слично својим италијанским друговима који су ратовали против Папе. Савезништво с њима у конкретном случају такође је било позитивно. Коста Војновић, изабран 1870. у Боки, од стране православног општина, захвалио се на мандат, јер би му то отежавало да испољава своја католичка схватања. У писму Павлиновићу открива да се заносио оснивањем „једне католичко-Хрватске странке“, али се повукао зато што није нашао довољно снаге за то. Војновић је предао пуномоћ Клаићу, предсједнику Земаљског одбора у Задру, и уједно га молио да буде у споразуму с Павлиновићем. Павлиновић није слушао своје пријатеље, либералце, да се окани политике. Напустио је Макарску и повјерио је Кости Војновићу, а сам дошао у Задар и преузео строжију бригу о листу, тачно онако како је то описао Нодило. Павлиновић је ишао тако далеко да је тражио од кандидата за посланике да дају писмену изјаву да ће у вјерозаконским питањима поступати у духу саборских адреса из 1870. и 1871. али је то изазвало противљење многих, па и Клаића.

Да се Клаић и Павлиновић нијесу у многоме слагали, илустроваћемо реченицом из Клаићевих писама Павлиновићу.

²² Исто, 371.

²³ Исто, 374.

„Иза толико лиепих твојих риечих ниесам мислио да ћу се одмах имати тужити с Тобом. Зашто ми нијеси указао прије тискања оне твоје чланке повише адресе? Уљудност и поштење то су изискивале. Да сам их видио био можебит да би ти био савјетовао неке промјене у форми и изрецих, које би биле ућиниле да чланци буду доста боље примљени него су у истину били. Али то је најмања. Мене пече друга: а то је помањкање повјерења и искрености.“²⁴ Било је то 21. IX 1870. Годину дана касније Клаић се противи именовану Бианкинија за уредника „Народног листа“, иако је паметан и поштен, јер је „поп и кажу ми ултрамонтанац (...). Ја сам дакле Бианкину противан, тер тврдо хоћу да *Нар. Лист* следи својим сталним правцем, то јест чисто политичким, штујући свачије увјерење и освједочење али и недирајући у никога, и ничије. Још ћу ти додати, да договорили се о кому ти драго за уредника, нећемо више као лани ја и ти склопити погодбу, него позвати дионичаре тер јавно дјеловати. Лани су нам тежко за то приговарали.“²⁵

Клаић је ипак пристао да Бијанкини буде уредник. Али је у новом писму, 29. VIII 1871. још оштрије осуђивао његов католицизам.

„Твој криво схваћени католицизам довео те на то да циениш против вјери ругати се Хенри V и његовом бијелом барјаку. Још мало, пак ћеш на то доћи да ћеш народњаке и народну политику безбожну осудити.“ Даље слиједи нечитак дио текста из којег се ипак разабера да је та политика тако осуђена и у Силабусу. У наставку Клаић пише: „Д. Михо, проћи се таког католицизма, или барем ако и тако хоћеш мислити слободно ти било; али у политику те мисли не увађа. Водимо нашу политику народну како смо и досад, а вјеруј ми да папа био или небио краљ свјетски, био непогрешив сам или скупа са светом црквом, то народу ништа непомаже, нити народ за то мари. Strossmayer и Рачки круто осуђивао овај безпослени клерикализам, који хоће да завлада у Далмацији и од кога велике нам штете приете. Ово није него задња посљедица италинизма далматинског и чудо да превиди хрват као ти, то невиди!“²⁶

Из цитираног текста се види и Павлиновићева самовоља у уређивању листа, и у избору уредника.

Како то да се Клаић ипак и даље држао овог истог Павлиновића, који није одступао нимало од својих ставова? По својим погледима и улози у народњачком покрету, Клаић је био свијетао примјер народног борца, али је његова попустљивост према Павлиновићу бацила сјенку на његов карактер. Као да је

²⁴ Кореспонденција Павлиновића, 156. Клаић често пише меко њ мјесто тврдог.

²⁵ Исто, 177.

²⁶ Исто, 181.

у праву Нодило када то тумачи несигурношћу око избора. Клаић није представљао одређени изборни срез, већ је стално мијењао бираче, од Дубровника до Бенковца.²⁷ Кад се томе дода директни сукоб с Љубишом око концесије за жељезницу, закључује се да је морао на некој страни да тражи ослонац, па га је ипак нашао у крилу Павлиновићевих присталица и својих либерала. Он се, као што се види, *трудио да спријечи расцјеп у странци и у томе је био ближи Љубиши него дон Мију, али када је до расцјепана дошло, он се није одвојио од кривца*, Павлиновића, већ од жртве те подјеле, Љубише. На ово би се могло одговорити да је до расцјепана дошло због гласања за изборе за невољу, због непосредних избора за Царевинско вијеће и концесије за жељезницу. Такође, спор је настао и око промјене става о уједињењу Далмације и Хрватске. Све би то било тачно да странка није поцијепана *неколико година прије* свих ових набројаних догађаја. И да и отпор против петорице није стално био хајка на једног од њих а прећуткивање кривице остале четворице.

У чему је све могао да буде спор између Љубише и Павлиновића до 1870. године? Њихова преписка се угасила прољећа 1869. Преписка Љубише и Клаића није још нигдје нотирана. А морала је да буде обимна, јер је Клаић често замјењивао Љубишу у Задру, кад је он био у Бечу. Осим тога, њихова схватања су била блиска. Тако Љубиша пише Богишићу 5/17. фебруара 1870: „У сриједу чисту полазим у Беч са Пером Будманом да се тамо одморим од зла кутњегга, провинцијализма и бурократије. Драго ми је да имам ваљана замјеника у Клаића које му је драго писати.“²⁸ Уз ово писмо из Задра згодно дође поређење са писмом Павлиновићу из Беча 25. XI 1867. „Ономадне сам се Мијом у дебело разтавио. Он је био мени обећао да ће оставити рјешидбу о језику законодавне путу, а у толико уздржати штату кво али ми након осам дана промјени рјечи и каза да ће се све оставити све навољу родитеља. Послије дугог препирања ја му одрежито рекох да нас он ћера силимице да тражимо униу Угарском. Него (неко? — п. н.) ми рече да је Мијо допринио те моје рјечи у Министарско вјеће, пак да је то узрок што није се још ствар рјешила. Да видимо!“

Након овог искреног признања о свађи, па и о денунцијацији (!) Љубиша пише: „Сад ћу ти казати другу. Рече ми Мијо: ми смо од Филиповића задовољни...“ На то Љубиша открива Павлиновићу да је намјеснику Филиповићу „одкрито казао“ „да је боље да се тамо (у Далмацију — п. н.) не враћа ако не мисли окренути политику.“ И набраја седам његових смртних

²⁷ Петровић, 192.

²⁸ В. М. Вукмировић, *Осам необјављених писама Стјепана Митрова Љубише*, Прилози за КЛИФ 3 — 4, 1967, 259.

грјехова, које анализирамо на другом мјесту. Дакле, Љубиша је био много критичнији према намјеснику, којему је посветио „Бој на Вису“, него Клаић.

Вратили смо се на ову епизоду да подвучемо како то није остављало трага на Љубишином пријатељском односу према Клаићу, јер он га три године касније хвали као ваљана замјеника. Тако је присан био и са Павлиновићем и у вријеме када се са њиме свађао Клаић! Он га назива пријатељем и богомбратам, а у посљедњем познатом писму назива се његовим „пријаном“. А већ јула 1870. Марко Бурковић пише Павлиновићу из Боке да није успио осујетити избор Љубишин. По свему судећи Љубиша је ипак био наиван и вјеровало је у пријатељство људи који су радили тајно против њега.

Пошто у личним односима и Љубишином начину опхођења са Павлиновићем и Клаићем не могосмо наћи узрок сукоба, погледајмо такозване објективне околности. Њих је формално дијелила: вјера, писмо, географска припадност и у складу с тим — национално осјећање. Видјели смо, међутим, да је то осјећање било тек у ембриону, нејасно. Као што »Il Nazionale« пише 13. IV 1864, поводом изјава Бајамонтија и Клаића, у саборској расправи 5. IV: „Благородна застава народности и слободе довољно је широка, да окупи под собом сву дјецу Далмације која теже за њезиним добром“,²⁹ тако и Клаић, још 1876. године каже у сабору: „За мене не постоје двије народности: српска и хрватска. То су два племена једне те исте народности, које чека иста славна будућност на темељу слободе.“³⁰ У том смислу изјашњава се и Љубиша.

1867. на свечаности отварања Југославенске академије он говори о Штросмајеру као „остожу“ (стожеру) око којег се врти хоће, „онај прстен, што нас Србо-Хрвате веже“.

У „Новом Позору“ (бр. 493, од 8. маја 1869) изишао је један од наставака опсежног чланка под насловом „Што хоће хрватска омладина и како?“, у коме су поменути Љубиша и Богишић. Како вели Керблер, тај чланак је, од почетка до краја био „излив осјећања млада Хрвата који поред своје Хрватске и не види и не признаје ништа друго на свијету“. Љубиша прво признаје да се не би одазивао на тај чланак да није прозван а затим додаје:

„Мени је омладина драга, колико икоме, јер на млаве свијет остаје, но жалећи да сам се давно родио пак из тако гиздавог јата у друго улето, рађе бих читао, како ми врсници мисле, који стоје између ватрене омладине и хладне остарине пак објема пружају руку код прегибе.“ У наредних неколико реченица Љубиша варира ову мисао па наставља: „Само толико, чини

²⁹ Јубиларни број *Народног листа*, 1912, стр. 106.

³⁰ Исто.

ми се, да могу и ја пријескочке и на махове рећи: *Ко хоће циљ, треба да хоће и средства*. Сад промислите, јесу ли ваша најбоља, и могу ли их одобрити људи зрели, који су излећели из омладинског јата? *Није зидар прави ко ваља, но је зидар прави ко гради*. Ако ћете пренијети по један камен на велику зграду просвјете и слоге братинске, елајте; но ако нећете, а ви немојте барем дрмати оне који су други муком и натегом сложили на благословеној гомили братинства народног, ће је свако по њешто свога и себична на олтар опћег блага пожртвовао. Да ви наставите бацати пшеницу у бразду коју је други ратар изорао, и о којој ће се причестити цијело племе, били вам драго било да ко други иза вас баца зрна кукоља и врата да пшеница оброди отровљу брацке неслоге? Маните се тога, а радите, кад вам је Бог дао даровања, на просвјету изоставше браће, која робује и глупује: тако ће вас род и повјест до звијезда пѣти, јер го роду згријеши он му градно плати.

Срб и Хрват јесу, како ја мислим, етимологична синонима као хлеб и крух, пак се не могу без грехоте лучити ни језикословно ни земнописно, а камоли религиозно. На једном самом пољу могло би им дјело одвојено бити, а то је повјесно право. Ко друкчије мисли и ради, док поможе, разможе.³¹

Читалац је свакако примијетио већ више пута да се не разликује Љубишин стил из прозе и чланака, а да су и идеје исте. Овومه иде у прилог и чест мотив народне слоге, нарочито у „Причањима Вука Дојчевића“.

Цитирајући читав Љубишин чланак Керблер каже да је то учинио „не само зато, што нам јасније него икоја друга његова изјава посвједочава честитост Љубишину у искрену настојању, да би Срби и Хрвати живјели у слози и љубави, него и да се види, како је и међу тадашњим политицима у Боки било тријезних и разборитих мислилаца“.³²

Оваквим ставом о националном питању Љубиша се није могао замјерити Клаићу, али јесте — Павлиновићу.

Што се тиче вјере, Љубиша је више агитовао против православног владике Кнежевића, који је изневјерио народну ствар, него са католицима, о којима никада није рекао ништа неповољно. Он је само тражио равноправност вјера, односно про- тивно се политичкој злоупотреби вјера. Тражио је да свештеници буду с народом. Иронисао је „презнатне попове“ који се дословно држе књига. Љубиши је близак хришћански морал и он у складу с тим кажњава своја зла лица, не само на крају „Скочидјевојке“ већ и у „Проклетом каму“ а чобаница Јелка успијева да преваспита разбојника Лима („Бог се брине сиротама“). Но у практичној политичкој борби он је у вјери видио

³¹ Стефан Мигров Љубиша и његова околина, Рад ЈАЗУ, 29, 123.

³² Исто мјесто.

само њену *примијењену вриједност*, као чуварице обичаја, који су дио народног живота. 1862. је успио да отме из руку језуита дубровачку гимназију. Том приликом је рекао: „Ја нијесам противан да језуит као сваки други грађанин буде учитељ, но сам противан стога што језуити, који су учитељи при дубровачком гимназију, не знаду наш народни језик...“³³ Али се противио укидању мале фратарске гимназије у Сињу „јер је то спадало на штету фратарску“, а касније је испословао 25.000 ф. за римску цркву у Врлици, 5.000 више него за православну цркву у Дубровнику.

Оно што је Павлиновићу могло да смета био је Љубишин позитивизам, јер је то дон Мијо замјерао и радницима у Паризу. („Паризки радници јавно се хвале да су поситивисти итд. Не, непуштајмо се од пећине на коју нас је Бог утемељио; не примајмо погубног начела, које ће мало по мало и државу и људство, и разбор опоганити. Одбијајмо начело, по којему нам се сјутра може дјецџ учинити, и то у име знаности да су људи од мајмуна; да је мисао од живаца и од којекаквих теклина.“)³⁴ Насупрот њему Љубиша је човјек науке. „Оно што један вијек сматра утопијом, у другоме постане сељачка истина“, каже он у „Животопису“ 1878. А десет година раније он саставља онај Меморандум који смо већ цитирали:³⁵ „Овај вијек позитивни тражи друго а не богословна претресивања. Људи се данас мало и премало баве сколастичнијема питањима (...). И збиља, многобројна открића и нови појмови рађају нове нужде, пак и нова истраживања (...). Красне умјетности већ се не питају побожношћу, а знање мрзи на оне институције које су изостале и које не кораче с њим сүстопице“!

Јасно је да се оваквим ставом Љубиша морао разићи и са Павлиновићем и са Костом Војновићем. Али то с његове стране није била никаква ни агресија према католичанству ни издаја народних интереса, већ напротив доказ његовог прилагођавања новим захтјевима времена.

У дискусијама око народњачког гласила постављало се и питање писма: ћирилице и латинице. Такође, Љубиша је у том смислу предао и једну споменицу министру просвјете, додуше тек 1874.³⁶ Али из те споменице се види да су се раније у Далмацији продавале ћирилицом штампане књиге да се то „има тому неколико времена“ не ради. У вези с овим питањем занимљиво је Љубишино писмо Павлиновићу од 29. XII 1868. »Il Nazionale« је у прилогу на српскохрватском језику објав-

³³ Дјела С. М. Љубише, III, 116.

³⁴ Говор на сједници Далматинског сабора 17. IX 1868.

³⁵ Види наш текст Љубишин рад на оснивању бококотгорске епархије, Бока 8, 1976, стр. 143.

³⁶ Земљак, бр. 39, од 5. IV 1874. Узгред напомињемо да је Земљак штампан латиницом.

љивао чланке ћирилицом, али је то све рјеђе чинио у вријеме кад је Павлиновић чвршће стезао уређивачку политику у својим рукама. У вријеме када Љубиша ово пише, то још није било много уочљиво. Отуд и овакав помирљиви тон Љубишин: „Сад ти препоручујем да пишеш Матићу нека приме моје чланке *ћирилицом*. То је од велике нужде и пријеке а кад се видимо и кад ти кажем дат ћеш ми разлог. Ти знаш да код мене нема у томе фанатизма, но је нешто треће, за које се мора тако радити, а то је (да се разумиемо) и просвјете оне стране народа што ћирилицу читају.“³⁷

Да у томе није био искључив, показују његови рукописи. Писма су му час ћирилицом а час латиницом написана. Павлиновићу такође пише мјешовито. Имао је два меморандума за писма. Кад је хтио да пише латиницом, узимао је меморандум на коме је у горњем лијевом углу било угравирано велико SLJ, а на ћириличком имао је утиснуто *Стефан Љубиша*. Дакле, кад је тражио да се равноправније третира ћирилица, он се заиста руководио оним разлозима које је навео у споменици министру просвјете и Павлиновићу.

Ако је ово могло да удаљава Љубишу и Павлиновића, онда је јасно ко је томе крив.

Остала су, међутим, још многа спорна питања. Прво међу њима је питање уједињења Далмације и Хрватске. Из прегледа парламентарног рада види се да је Љубиша ватрено бранио то право, иако је, као што смо навели, био у тешкој позицији, јер је заступао Боку која није спадала у Далмацију. О томе су се бокељске општине изјасниле на скупштини у Прчњу 1848,³⁸ а последице апсолутизма су подржале анексионистички покрет у Далмацији, не негирајући раније изнесено мишљење о положају Боке. Стање се промијенило тек 1867. након стварања двојне монархије, јер је Хрватска потпала под Угарску па би везивање Далмације за Хрватску значило излазак Угарске на Јадран. Она је иначе држала само Ријеку. Ни тада се Љубиша није изјашњавао против уједињења, првенствено зато што је та тема у самој Народној странци била потиснута, па је до 1872. Љубиша био и у томе на страни народњака.

Затим се појавила нејасноћа око става народњачког клуба према изборима за невољу, према непосредним изборима и концесији за жељезницу, али све је то било последице 1870. године.

Борба бококоторског свештенства против владике Кнежевића била је, по Керблеровим ријечима, борба „читаве поште не Далмације против превртљивог владике“ који се 1867. уписао у бечки посланички клуб »di nazionalità italiana«. И та је борба

³⁷ *Кореспонденција Павлиновића*, 99. Писмо из Беча 29. XII 1868.

³⁸ „Најперва и најсветна наша дужност та е јавити пред свијетом да ми Далматинци ниесмо но Бокези“.

била завршена до 1870. и сам се Кнежевић јавно изјаснио за ново бококорторско владичанство. То није морало да значи да се Кнежевић помирио са Љубишом, али ни Павлиновић ни Клаић нијесу имали здравих разлога да се с њиме солидаришу.

У наведеном раздобљу (1861—70) Љубиша је поступао самостално. Љубишино понашање у Царевинском вијећу било је у складу са програмом Народне странке. Он је говорио, као и увијек, на српскохрватском језику 3. VI 1867, залажући се за федерализам, а посебно се изјашњава против адресе и због тога што у њој није поменуто *територијално јединство Троједнице*. Даље се жалио да се споро спроводи наредба коју је, на његово инсистирање, издао још 1862. тадашњи министар правде Ласер да се судови у Далмацији служе и „славенским језиком, кад која странка то захтели“. И овај је Љубишин говор био пажљиво саслушан и од оних који га нијесу разумјели, а поздрављен од присталица Чеха и Пољака, па и неких са центра.³⁹ Љубиша сам наводи да је тек 1872. престао бити и федералиста и анексиониста, након хрватско-мађарске нагодбе, која је извршена без икакве консултације Далмације!

И тако не нађосмо ни један озбиљан спор између Народне странке и Љубише од 1861. до 1870. године, који би опозицији према њему дао принципијелан карактер. Он је дотад још увијек био крив само у томе што је годинама био „једини прави народни посланик у царевинском вијећу“ па се „Далмација с поуздањем могла само на њ обраћати у невољи и потреби својој“, како вели Керблер.

Јавно се то и истицало. 31. маја 1862. „Народни лист“ хвали његов рад у Царевинском вијећу истичући да ће он „на овој стази“ имати увијек цијели народ за собом. 15. августа 1864. исто народњачко гласило се обраћа бирачима у Боки, хвалећи његов рад у парламенту и набрајајући основне правце његовог дјеловања. Керблер сматра, логично, да је његовом заслугом у Будви, још 1864. основана заклада за почетну народну школу, за коју се убрзо прикупила свота од 7 000 форинти, а три Беловићке, удате за Љубишу, прота Ручовића и Греговића, дале су 300 форинти. „Народни лист“ подржава Љубишу и 1867. када је бранио намјесника Филиповића од напада аутономаша Лапене а у бр. 3, од 8. јануара 1868. лист га дословно назива својим («il nostro Ljubiša») и убраја међу чланове странке чији је програм на сваком мјесту подупирао («rappresentante del nostro partito, e dappertutto ne ha sostenuto fedelmente il programma»).

Зашто је онда Павлиновић био против Љубишиног избора у Боки јула 1870. године? Свакако не зато што је Љубиша радио против народних интереса, већ зато што је Љубишино

³⁹ Ако нијесу разумјели ријечи, слушали су музику.

схватање тих интереса било друкчије него дон Мијово. Клерикализам је већ давао своје отровне плодове. Павлиновићев пријатељ Марко Бурковић (вјероватно је то капетан и бродовласник којег Лубиша у Царевинском вијећу назива пријатељем и протестује против његовог хапшења! (за вријеме устанка!) пише Лубиши таквим тоном као да је он, до тада, починио не знам каква недјела. Бурковић се обраћа „Велепочтованом Народољубитељу и дичном Народозаступнику и свом милом Пријатељу гн Михаилу Павлиновићу (!) да су избори успјели али да је изабран и Лубиша „сасвим што се јест жељело и радило за бољу корист народа да изостане“. Он хвали остале изабране, дичну браћу Косту и Бура (Georgia) Воиновиће, „кућевића“ Луковића „при којем Лубиша нема пута колебати којекуда са хитрости својом него мора управо ходити у реду истих содружника иначе ће бити погубел његова Морална у Отечество своје увијерени будите, а колико ја толико сви Ви увјерени будите да овога пута се надам да у великом Државном вијећу поћи неће.“⁴⁰ Коментаришући ово писмо Палавршић и Зелић подсјећају да је било полемике између Винка Милића и Павлиновића у „Обзору“ око избора Лубише као делегата у Царевинском вијећу и да је Милић тврдио да је Лубиша тај избор платио ласкањем клерикалцима! А Павлиновић је одговорио: кад је Лубиша већ изабран за заступника, и именован („наметнут“) предсједником Сабора „морало га се је или трпјети у Задру или послати у Беч, или њега или којег његова истовјерца, политичким значајем и тежњама слична Лубиши, то је Сабор изабрао између два зла мање и послао Лубишу у Беч“.⁴¹

Треба рећи да су се и Винко Милић и Марко Бурковић кандидовали за мјеста посланика из Боке и у том погледу им је сметао Лубиша, који је „заузео“ посланичко мјесто. А Павлиновић, који је настојао да уклони Лубишу, првенствено се старао да га онемогући у његовом изборном срезу. Читалац је свакако примјетио да је Павлиновић томе приступио са становишта цркве, јер је хтио да се ријеша утицаја Лубише „или којег његова истовјерца“ у Задру, па га је послао у Беч. То је управо било вријеме кад је Павлиновић преузимао и „Народни лист“ а Клаић и Данило, потајно од њега, тражили другог уредника, како му је то саопштио Антонијети. У Задру су се снаге поларизовале око Клаића и Павлиновића, а разлика је међу њима била углавном у томе што је Клаић заступао лајички, народни програм, а Павлиновић клерикални. Иако се не слаже с Павлиновићевим програмом, Антонијети ипак отворено с њим саобраћа па му пише 14. маја 1870. о свом сукобу с пријатељима

⁴⁰ Писмо из Јошице (чрез Росен), 23. VI 1870. *Кореспонденција*, 151.

⁴¹ Павлиновић, *Различити списи*, чланак *Стање у Далмацији*, Задр 1875, 627/8.

у Задру. „Они су учинили што су хтели, а ја нисам имао снаге да се опрем. Држим да ћеш бити имао недавно у Сплиету о том предмету изјашњење од Клаића. Нисам ти хтио писати да те неби безкористно оједио. Чини ми се да су хтели више него ишто отрести се оног што они зову твој јарам и слиедоватељно ослободити се и од мене. Јесу ипак вриџа чељад и поштени родољуби, и увјерен сам да зла учинити неће.“⁴² Да се не би схватило да је овдје Клаић био уз Павлиновића, навешћемо дио писма Матије Мразовића Павлиновићу од 20. VI 1870.

„Из приобћених ми дописах видио сам на велику жалост свих овдјешњих родољубах, да је међу Вами тамо велики неспоразумак (...). Ну ја држим, да ће и теби па и Клаићу бити светија ствар народна него особна ћуљивост. На сваки начин треба да то поправите (...). Ја сциеним, да Клаић не мисли тако зло како си га ти схватио (...). Из твојих дописах и опазакaх на проглас средишњег одбора⁴³ увиђам, да ти немож спријателити са »Conquiste liberali«. Ја неznam чега се ти бојиш, али међу стечевине нове добе иде слободна штампа, слобода говора, слобода сакупљања, удруживања, обрта, заната и. т. д. све средства, којими се очитује права индивидуална слобода, подједно потребна јамства слободе. Ти против овим стечевинам не мож бити, јер би иначе био проти народној слободи, која се немож извојштити, него помоћју оних слобоштинах. Није дакле право, да ти »conquiste liberali« мећеш све у једну торбу са грађанском женитбом, оддружењем школе од цркве и. т. д.“⁴⁴

Иако Павлиновић није мијењао своје ставове, Клаић се ипак здружио с њим, па су заједно агитовали против Љубише у Боки, о чему свједочи ово Клаићево писмо Павлиновићу, пред изборе 1873. године:

„Из Боке имам добрих гласова. Сва западна страна и Конô (Конавли — п. н.), сви су за Бурковића. У источној кандидирају судца Милића (!!). Свакако до сада за Љубишу нема присташа него у граду Котору. У задњи час, ако ствари овако остану, Грбљани, и остали источни православни, прије ће за православног Бурковића, него за католика и чиновника Милића, који и у Дрнишу у потаји ради за себе (!!).“⁴⁵

Као што се види, Клаић не поштује много Милића, који се кандидује на два мјеста. Чак 1881. године Клаић пише Павлиновићу: „Премда Милића штужем, чиновника заступником видјети није ми нигда драго.“⁴⁶ О кандидатури Бурковића пише Павлиновићу 1873. и Нико Пуцић: „Наши кандидирају тамо

⁴² Писмо из Задра 14. V 1870. *Кореспонденција*, 137.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто, 139.

⁴⁵ Исто. Двоструки усљачник у оригиналу. Стр. 203.

⁴⁶ Писмо од 26. V 1881. *Кореспонденција*, 359.

некаквог кап. Марка Бурковића, али бојим се хоћели успјети.⁴⁷ Дакле, иако Дубровчанин, Пуџић није раније познавао тога Бурковића, којег су три године раније већ били обрадили Љубишини противници да агитује против њега.

На изборима јула 1870. Љубиша је не само победио, већ је постао и предсједник Далматинског сабора, што је протумачено као акција намјесника Родића и сагласност цара. Међутим, није било ништа логичније од тога да онај ко се у претходном периоду, од 1861. до 1870. највише истакао баш у парламентарној борби за народњаке, буде и први народњачки предсједник Сабора. Ако је то неки недостојни посао, онда је недостојнији био Нико Велики Пуџић, који је за вријеме аутономаша био потпредсједник. Једини разлог против Љубишиног избора могао се наћи у чињеници да је он посланик са периферије аустријске Далмације и да као православац представља мањину народа.⁴⁸ Да он до тог положаја није дошао улагивањем влади већ опозицијом, говори исти Нико Пуџић који овако коментарише Љубишин избор:

„Ето Љубише, који сто пута је достојо да му баце занчицу на врат, пошто је = presidente della dieta Dalmata, Cavaliere della Corona di ferro, Notajo residente a Cattaro (без би ти прошло икакву пратику) и, како ми се свѣћа (чини — п. н.), можда доћераће и до гувернатура од Далмације.“⁴⁹

Било је потребно указати на све ове елементе да се види како хајка на Љубишу није почела онда када је он вукао спорне потезе и када су могле да му се стављају принципијелне замјерке, већ је почела много раније и њен извор је у Павлиновићевом клерикализму. Седамнаестих година Павлиновић је наишао на велики отпор не само Клаића него и читавог средишњег одбора, па ипак је он својом упорношћу успио да се наметне и да тако продуби раздор између два дијела Народне странке. Љубиша, чијем карактеру нијесу одговарали никакви драстични потези, борио се против расцјепе у својој прози и чланцима, налазећи помирљиве и сталожене ријечи у корист јединства и онда када је посљедњи пут говорио у Далматинском сабору. Тај процес раздвајања био је међутим, законитост. С једне стране магловито заједништво које не полази од афирма-

⁴⁷ Писмо од септембра 1873. *Кореспонденција*, 206.

⁴⁸ Петровић сматра да је именовање православног предсједника у католичком Задру било неувјавно. Али ту је пресудан био ауторитет изабраног. Александар Митровић у књизи *Двадесет година политичке борбе у Приморју* (1880—1900. год.), Бокешка штампарија 1910, 154, пише о онима који су замијенили Љубишу послје његове смрти да се нијесу чули у Царевинском вијећу у „врло тешким приликама“.

⁴⁹ Нада Беритић, *Из кореспонденције Нике Великога Пуџића*, Арх. вјесник, Загреб, 1960, св. 3, 111. Нико је у вријеме аутономаша, од 1867, био потпредсједник.

ције нација и њиховог удруживања већ од негирања нација, нашло је своју супротност у сепаратизму и преувеличавању осјећаја угрожености од других нација. Између ових најудаљенијих тачака стајали су умјерењаци, Клаић и Љубиша, и да није било суревњивости и утицаја Павлиновића, они би војевали заједно а не један против другог. Распоред снага био је међутим такав да је Љубиша, као човјек са стране и иновјерац, остао усамљен и опањкан, прије него је почео да прави грешке.

Љубиша је изашао на изборе јула 1870. зато што је априла исте године напустио „су педесет друга“ Царевинско вијеће и тако проузроковао његово распуштање.⁵⁰ Да није било успјешног оружаног отпора, питање је да ли би народњаштво на приморју добило онај полет и освојило сабор, као што се то заиста десило тада, или би то било нешто касније, али да Љубиша није искористио свој говорнички дар да из тог догађаја извуче све пропагандне ефекте, он не би имао ни тако велики одјек. Нико од Љубишиних противника није ни прије ни послје у парламенту рекао тако крупне оптужбе против аустријске управе, сем што је Павлиновић нападао Аустрију због раскида са папом и одвајања школе од цркве. И зато изгледају заиста провидни многи напади на Љубишу у којима се нападачи приказују као неки храбри борци против државе, а сједјели су поред пећи док је он цијепао дрва, писали италијански, лутали тражећи бираче и борили се за народу непознате народне интересе. Није то било вријеме храбрости, и плашљивци су се разликовали по томе ко је боље умјо да прикрије страх за посао, углед и перспективу. А што се тиче досљедности, ко је у томе предњачио? Коста Војновић? Он је прво од православца постао католик (што је небитно), али се затим ишчаурио у клерикалца. Као научник, он је био дужан да прелије „овај позитивни вијек“ у главе својих студената. Умјесто тога он је једино бринуо колико ће часова вјеронауке бити у наставним плановима. Клаић је био члан уједињене омладине српске и држао је на зиду слике Милетића и Полита, а Љубиша није био њен члан нити је усвајао њен програм, већ је критиковао Сундечића да иде „у Црну Гору као комесар Србски да уреди ону земљу, хтио би омладину србску поставити као контролу држави“⁵¹ ... Павлиновић је искористио ово писмо

⁵⁰ Љубиша је објаснио свој став изјавом у новинама (*Мојим Бирачима*) коју су пренијели многи листови из Народног листа бр. 31 од 16. IV 1870.

⁵¹ *Кореспонденција Павлиновића*, 84. Писмо из Беча 11. V 1868. Љубиша није хтио да увриједи Сундечића али то је Павлиновић пренио своје некадашњем сапутнику и тако је настало захлађење у односима Сундечића и Љубише, што је имало за посљедицу и наручивање чланака из Беча који ће приказивати Љубишу у неповољном свијетлу. А те је чланке писао онај исти Виловски који је касније увидио своју грешку!

да завади Љубишу и Сундечића, тако да је Стефан добио непријатеља и на Цетињу. Сундечић је наговорио Виловског, оног истог који је касније постао Љубишин обожаваалац, да под иницијалима Т. С. (Тодор Стефановић) пише из Беча против Љубише, за „Глас Црногорца“. Тако се једном десило да је Љубиша лежао болестан од грознице и није се појавио на неком славјанском банкету у Бечу, а Т. С. је јавио да није дошао зато што је владин човјек. Тако су се, из дана у дан, низале ситне пакости и многи још и данас вјерују да је све то било истина. Павлиновић је такође промијенио своје понашање, јер је у прољеће 1864. путовао по јужнословенским земљама заједно са Сундечићем а у прилогу »Nazionala« није му сметала ћирилица. 1866. је приказао Љубишин „Бој на Вису“. Али кад је, као дисциплиновани војник светог оца папе Пиа IX сматрао да треба да стане на страну Рима, не само да је пренио преко границе своју ватрену али и загрижљиву и самоволну особу, већ је повукао за собом и Новљанина Војновића. Клаић, који је био ближи Милетићу него Павлиновићу, сврстао се на крају ипак уз овога посљедњег. А Томановић, Клаићев пријатељ, „необуздан Србин“, како сам каже, стајао је тако далеко од Љубише, да је провео на броду с њиме једном десет дана у карантину а да му није пришао.⁵² Тај исти Томановић је писао у „Застави“ да у Далмацији, без православца (Срба) не би било опозиције, па се тада Павлиновић позивао на Љубишу као свједока, да се у „Народном листу“ употребљава и ћирилица, да га је тај лист помогао у борби против владике Кнежевића...⁵³ Дакле, мртви Љубиша више није сметао Павлиновићу, а то значи да му је сметала његова личност а не његов рад. Такво је било замршено клупко односа међу водећим људима народњачког покрета. Али и такви какви су били, лични и превртљиви, они су, сви без изузетка, учинили много за тај покрет и бољих није било. Можда је највише учинио баш Павлиновић, уз Љубишу, јер, иако слаб пјесник, он је могао да задовољи ондашњи укус, а кад се одбаци клерикални дио његовог програма, остаје онај други дио — борба за народни језик прије свега, и борба за уједињењем неприродно раздвојених Далмације и Хрватске. Како вели Љубиша преко Вука Дојчевића, људи нијесу ни анђели ни ђаволи, него просто људи, пригнути час добру, час злу, како их нагони ћуд, невоља, пригода и рђава дружба.

⁵² Томановић је објавио једно Љубишино писмо на два мјеста а овај текст је у његовом коментару у *Новом животу*, књ. XXVII, бр. 1, 1926, 6.

⁵³ Керблер, 185.

Summary

LJUBIŠA AND THE DALMATIAN PEOPLE'S PARTY

Radoslav ROTKOVIĆ

Stefan Mitrov Ljubiša the author from Crna Gora was a representative in the Dalmatian Assembly and the Imperial State Council in Vienna (Reichsrat) with a short break from 1861 to 1878. Here the first period of his parliamentary activity, up to 1870, is treated; the period characterized by the fact that in Dalmatia and Boka the majority political party was the Autonomy Party, a pro Italian party which cherished Italian as the language of public authorities and schools, unlike the People's Party which struggled for the native language. Besides, the two parties had different opinions about the union of Dalmatia and its natural hinterland Hrvatska (Croatia). The analysis carried out in this work shows that Ljubiša did not lose the position when he started making some of the controversial moves after 1870, but that his authority was undermined on purpose by the clericalist Pavlinović even at the time when Ljubiša could be attributed only merits. The basis of the conflict lay in the fact that Pavlinović as a loyal servant of Vatican, fought against the positivism of the nineteenth century accused by the Pope himself in his encyclic. Ljubiša was a positivist. This is, however, a period when he was not openly attacked, when he was, even in Pavlinović's paper paid compliments and called one of theirs. Therefore, the open criticism after 1870 seemed to be well-intentioned.